

Tasarı
EKİ

Dünü ve Bugünüyle

H A R P U T

(Sempozyum : 24-27 Eylül 1998 - Elazığ)

- II -

Yayına Hazırlayan:

Doç. Dr. Fikret KARAMAN

Elazığ Müftüsü ve

Sempozyum Tertip Heyeti Başkanı

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	92 629
Tas. No:	956.16 DÜN.B

ELAZIĞ

1999

TÜRKİYE DİYANET VAKFI
ELAZIĞ ŞUBESİ YAYINLARI NO: 8

İsteme Adresi : Türkiye Diyanet Vakfı
Elazığ Şubesi (İl Müftülüğü)
Telefon : (0-424) 212 30 75 - 218 27 69 - 233 66 41
Fax : 218 69 14

Bu Kitap;
Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
Baskı Tesislerinde hazırlanmıştır.
•
Bayındır Sokak No: 55 Kızılay/ANKARA
Tel: 418 59 49 - 425 27 75

HARPUT'LU İŞHAK EFENDİ'NİN KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

Ramazan BİÇER(*)

Hayatı

1803 (1212) yılında Harput'un Perçene (Perçenç), bugünkü adıyla Akçakiraz köyünde doğan İshak Efendi'nin babası, zamanının din âlimlerinden hoca Abdullah Efendidir. Karakoyunlu Türkmenlerinden olan ataları arasında IV. Murat devrinde Bağdad seferine iştirak eden ve gösterdiği yaralılıklar karşısında Harput'ta kendisine beylik verilen İsmail Bey ile yine Harput'ta türbesi bulunan din bilginlerinden Şeyh Ali Efendi bulunmaktadır.

Çocukluğu hakkında fazla bilgi bulunmayan İshak Efendi, Harput medresesinde tahsilini tamamladıktan sonra, İstanbul'a gelerek Fatih Medresesinde başarılı bir eğitim sonucu icazet alarak Harput'a geri dönmüş ve Meydan Camii Medresesine müderris olarak atanmıştır. Burada çok sayıda talebeye iki sene ders veren İshak Efendi, yeniden İstanbul'a dönmüş ve Fatih camiinde tedrise başlamıştır. Daha sonra Valide mektebinde öğretmenlik yapmış, ardından Saray Şehzâdegân hocalığına getirilmiştir. Önceki görevlerinde başarılı bulunan İshak Efendi, Medine ve Evkaf kadılıklarının yanında Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bu görevini sürdürmüştür.

Bir aralık Maarif Meclisi azalığında da bulunmuş olan İshak Efendi, 1855 (1272) yılında resmî bir görevlendirme ile Dârü'l-maârif hocalığına atanmıştır. Fatih Medresesindeki muallimlik görevinde iken ünü saraya kadar ulaşmış ve 1866-1870 (1283-1287) tarihleri arasında Sultan Aziz'in sarayına davet edilmiş, burada padişahın yakın alakasına mazhar olarak, huzur hocalığına tayin edilmiştir. Bu vesile ile hariçten gelen yabancı din adamlarıyla ilmi sohbetlerde bulunmuştur. Uzun müddet bu görevini sürdüren İshak Efendi, bu arada Beykoz'un Akbaba köyünde 1886 (1303) tarihinde bir cami yaptırmışsa da, birinci dünya savaşında bu caminin askerler tarafından kullanılması, daha sonraları da ilgisizlik yüzünden yıkılmıştır⁽¹⁾.

1891 (1309) yılında doksan üç yaşında vefat eden Hoca İshak Efendi'nin cenazesi Fatih türbesi civarında gömülüdür. Oğlu II. Meşrutiyetin ilanı senelerinde İstanbul kadısı olan ve "Cemal Molla" diye anılan Cemaleddin Efendidir⁽²⁾.

(*) Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

(1) *Harput Yollarında*, II, 127.

(2) Muammer Türksavul, *Batıdan Doğuya Doğru*, s. 143-144.

İlmi Kişiliği

Bir müddet sarayda huzur hocalığında bulunan İshak Efendi, bu ortamın imkanlarından yararlanmış ve saraya dışarıdan gelen yabancı bilgilerle tanışma fırsatı bulmuştur. Bir defasında bir misyoner heyeti ile yaptığı dîni münazarada karşı tarafı ikna edici cevaplar vermesi sebebiyle, onların padişah nezdinde tebrik ve teşekkürlerine mazhar olmuştur⁽³⁾.

Bildiği gerçeklerden taviz vermeyen İshak Efendi, bu tavrını ilim sahasında gösterdiği gibi, devrin idarecilerine de aynı tutumu sergilemiştir. Nitekim bir Kadir gecesinde Sultan Aziz'in de aralarında bulunduğu seçkin bir topluluğa, günün anlam ve önemi ile ilgili bir konuşma yapması için davet edildiğinde, konuşmasını israf üzerine ayırmış, sohbeti dinlemek yerine sağa sola yönelerek rahatsızlığını ifade etmek isteyen Sultan Aziz'i ikaz etmiş, sözlerine iltifat edilmediğini görünce konuşmasını yarıda bırakarak meclisi terketmiştir.

İshak Efendi ertesi gün Bursa'ya nefyedilmesi üzerine, oraya gidip bir gün kalarak ayrılmıştır. Bursa'dan ayrılmasına gerekçe olarak söylediği "Hünkara arzedin, emrettiler geldik, geceyi misafiriniz olarak burada geçirdik. Ders aldılar bilirler, ulü'l-emre itaat vaciptir, vazifeye icabet ise farzdır. Beni talebelerim bekliyor" sözleri onun bu hareketinin siyasi olmaktan öte, inandığı değerlere bağlılığı ve ilme olan yüksek alakasını göstermektedir. Bir başka zaman Isparta'da ki kadılığı sırasında kendisine fazla ücret ödemek isteyen valiyi azarlayarak isteğini geri çevirmiştir⁽⁴⁾.

Kendisine teklif edilen Şeyhülislamlık makamı teklifini "Bana makam ve paye vererek ağzımı kapatmak istiyorsunuz, ben kendimi Allah yoluna verdim, artık kul kapısına dönmem!" diyerek geri çevirmiştir⁽⁵⁾.

Mevcut eserlerinde usûlü'd-din konuları öncelikle aklî açıdan ele alan İshak Efendi, bu alandaki meselelerde öncelikle filozofların görüşlerini aktarmış, genelde de İbn Sina'dan nakillerde bulunmuştur. Bu metodunda henüz kendisine ulaşamadığımız, *el-İstişfâ* adıyla tercüme ettiği, İbn Sina'nın *eş-Şifa* adlı eserinin katkısının büyük olduğu kanaatindeyiz. İshak Efendi, filozofların görüşlerini genelde tenkit etmeksizin nakletmiş, ancak onlar ile kelâmcılar arasında bir tercih yaptığında, çoğu zaman kelâmcıların görüşlerini benimsemiştir.

Müellif akaidle ilgili konularda felsefe, kelâm ve tasavvuf arasında birleştirici ve uzlaştırıcı bir yolu takip etmiştir⁽⁶⁾. Felsefede genellikle İbn Sina'ya atıflarda bulunduğu gibi, kelâmda imam Gazzali (ö.555/1111) ve Fahreddin er-Razî'yi (ö.606/1209), tasavvufta da Muhyiddin İbn Arabî'yi

(3) Ebü'l-Ula Mardini, *Huzur Dersleri*, s. 789-790.

(4) a.e., s. 790.

(5) a.e., s. 789.

(6) bk. *Es'ile-i hikemiyye*, s. 119-120.

(ö. 638/1239) referans olarak göstermiştir⁽⁷⁾. Bununla birlikte itikâdî konuların sağlam bir şekilde ancak kelâm ilmi ile elde edileceğini, halk içinse bu ihtiyacın ilmihal kitaplarıyla giderileceğini belirtmiştir⁽⁸⁾. İshak Efendi'ye göre batıl görüşlerden kurtulmak için kelâm ilmi öğrenmek farzdır⁽⁹⁾.

Tahsil hayatında onbeş türlü ilim öğrendiğini belirten müellif, felsefenin ilahiyat, matematik ve tabii ilimler olmak üzere üç kısma ayrıldığını, kendisinin işe bu üç kısımdan ilahiyat ve tabiat ilimlerini yeterli derecede öğrendiğini kaydeder⁽¹⁰⁾. Nitekim eserlerinde yapmış olduğu felsefi nakiller ve yorumlar da bunu göstermektedir. Bunun yanında özellikle Tevrat ve İnciller'den yapmış olduğu alıntılar, onun Dinler Tarihi konusuna vukufiyetini de gösterdiği gibi, Bektâşilik hakkında kaleme aldığı *Kâşifü'l-esrâr* adlı eseri ve diğer bir çok kitabında Mu'tezile ve Şîa mezhebinin görüşlerini aktarması, müellifin aynı zamanda İslâmî mezheplere olan alakasını yansıtmaktadır.

İshak Efendi kelâm ve akaid konularını işlerken bir çok Ehl-i sünnet âliminin diğer mezheplere takınmış olduğu sert üsluptan uzak kalmış, başta filozoflar olmak üzere, Mu'tezile âlimlerinin görüşleri yanında diğer mezhep mensuplarının fikirlerine eserlerinde yer vermiş ve genelde tenkit etmemekle birlikte gerektiği yerde tercihini Ehl-i Sünnet yönünde kullanmıştır. Ayrıca eserlerinde tasavvufî görüşlere yer veren müellif, başta Muhyiddin İbn Arabi olmak üzere tasavvuf büyüklerinin düşüncelerini tasvip eden bir üslupla aktarmıştır.

Dinî ilimler yanında tabiat ilimleri ile ilgili, bir çok kitap okuduğunu bildiren müellif, ilk yaratılıştan var olup da asırlardır ışık saçtığı halde, günümüze kadar ışığı dünyaya gelmeyen yıldızlar bulunduğunu belirtmektedir. O dönemin bilimsel gelişmesi göz önüne alındığında, müellifin bu görüşü orijinal sayılabilir⁽¹¹⁾.

Eserleri

I. Esile-i İlmi Kelâm: *Osmanlı müellifleri*'nde ve *Harput Yolları*'nda *Zübde-i İlmi Kelâm* olarak kaydedilen eser, mübtediler için Türkçe olarak kaleme alınmış ve müellifi tarafından kelâm ilmi için yeterli bilgileri kapsadığı ifade edilmiştir⁽¹²⁾. Esere henüz ulaşamadık.

II. İzhârü'l-hak: *Esile-i hikemiyye*, (s. 47); *Ziyaü'l-kulub*, (muk.)'de kaydedilen esere henüz ulaşılammıştır. Eserin Rahmetullah Hindî'nin aynı adlı kitabı olması da mümkündür.

(7) bk. a.e., s. 151.

(8) a.e., s. 93, 143.

(9) a.e., s. 157.

(10) 85.

(11) a.e., s. 114.

(12) a.e., s. 157.

III. Şemsü'l-hakikat: *Esile-i hikemiyye* (s. 47) ve *Ziyâü'l kulub* (mukaddime) da da kaydedilen eserde, mevcut İncil nüshalarının tahrif edilmesi, Kur'ân'ın semavi kitaplar arasında en üstünü oluşu, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi, semaya çıkması, Allah'ın oğlu oluşunun ve uluhiyetinin reddi ile nübüvvetinin isbatı gibi konular sorulu ve cevaplı olarak ele alınmıştır. Eser Tevfik Fikret tarafından Robert Kolejine hediye edilmiştir⁽¹³⁾.

IV. Diyâü'l-kulûb: *Esile-i hikemiyye*'de (s. 26) kaydedilen eser, "Cevap Veremedi" adıyla tercüme edilmiştir⁽¹⁴⁾.

V. Es'ile-i hikemiyye (II. Baskı, İstanbul 130İ/1884). Eser *Osmanlı müellifleri*'nde "Es'ile ve Ecvibe-i hikemiyye" adıyla kaydedilmiştir⁽¹⁵⁾. İshak Sunguroğlu, müellife ait *Karınca Kaptan* adıyla mizahî bir eser nakletmişse de⁽¹⁶⁾, bunun söz konusu kitabın bir bölümü olduğu bir vakıdır.

VI. Es'ile ve ecvibe: Sarf, nahiv, mantık, vazife ve istiâre gibi konularla alakalı olarak soru ve cevap şeklinde kaleme alınmış olan eser, 1324 yılında İstanbul'da basılmıştır.

VII. Kâşifü'l-esrâr ve Dâfiü'l-eşrâr: Sultan Aziz'in Bektâşiliğe olan merakını izale etmek amacıyla kaleme alınan eser, Bektâşiliği reddiye amacıyla yazılmış olup, padişaha takdim edilmiştir. Daha sonra bu eserini yeterli görmeyen müellif, Harput'lu Ebcizâde Hoca Zülfikar Efendiye tebyiz ettirmiş ve söz konusu matbu olan eser meydana gelmiştir⁽¹⁷⁾. Müellife göre Bektâşilerin dinî akideleri tamamen kendi uydurdukları yalanlardan oluşmaktadır. Hacı Bektâş-i Velî (ö. 833/1429) salih bir din ulusu olmakla birlikte, ondan sonra gelip de kendilerini ona mensup kabul eden insanlar, temel anlayış itibarıyla hurufiliği esas almaktadırlar. Eser aynı zamanda Hurufiliğin reddi hakkındadır.

VIII. Makâmâtü'l-ahyâr: Sadece *Diyâü'l-kulub*'un mukaddimesinde kaydedilen bu esere bir başka kaynaktan rastlayamadık.

IX. İstişfa fi Tercümeti'ş-Şifa: İbn Sina'nın *eş-Şifa* adlı eserinin Türkçeye tercümesi olan eserin mevcut nüshalarına rastlayamadık⁽¹⁸⁾.

Bunların yanında İshak Sunguroğlu *Miftahü'l-uyûn* adlı bir eserden bahsetmektedir⁽¹⁹⁾. Söz konusu kitabı doğrulayıcı başka bir kaynak bulamadık.

(13) İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 126.

(14) Hakikat kitabevi, İstanbul 1995. Yapılan tercümede, aslına yapılan müdaheler, eserin orijinalitesinden uzaklaştırıcı mahiyettedir.

(15) I, 247.

(16) *Harput Yollarında*, II, 127.

(17) Ebü'l-ûla Mardini, *Huzur Dersleri*, s. 955.

(18) *Osmanlı Müellifleri*, I, 248; *Harput Yollarında*, II, 126.

(19) a.g.e., II, 126.

Kelâmi Görüşleri

Allah'ın Varlığının isbatı. Müellif İsbât-ı sâni konusunu işlerken öncelikle tabiattan hareket ederek, tabiatta meydana gelen hadiselerin Allah'ın varlığına delalet ettiklerini bildirmiştir. Müellifin yaşadığı dönemde tabiatçılık görüşünün yaygınlaşmaya başlaması, onun öncelikle tabiatın ne olduğu konusunu ele almaya sevk etmiştir. İshak Efendi'ye göre tabiat bilinci ve şuuru olmayan bir varlık olup, esas itibarıyla Allah'ın kendi tasarrufunda kullandığı bir memurudur. Öncelikle tabiatın tanımının gerektiğini belirten müellif, bu konuda bir ittifak olmadığını öne sürer. Bu alandada çağının gelişen bilimsel verilerinden yararlanan müellif, mikroskopla pirenin organlarının görülmesini ele alarak, pire bir cüz-ü layetecezza iken fil ve deve de bulunan organların sivrisinek ve piredede bulunduğunu, bu hayati organların ilmi, kudreti ve şuuru olmayan tabiat tarafından nasıl yerleştirilebileceğini sorar.

İsbât-ı sâni konusunda insanı örnek veren İshak Efendi, insanda bulunan zayıflığın, kendisini yaratan varlığa delalet ettiğini kaydeder⁽²⁰⁾. Müellif, söz konusu mesele hakkında daha çok Fahreddin er-Razi'nin görüşlerini tekrar eder. Bunun yanında o, Allah'ı isbatla alakalı aklı bilgilerin sadece kelâm ilmine ait olmadığını, aklını kullanan herkese, çevresindeki varlıkları tefekkür etmek suretiyle, bunun mümkün olduğunu bildirir⁽²¹⁾.

Alemlerin şaşılacak bir nizam içinde olduklarını belirten müellif, fenlerin sürekli mahluklar arasındaki nizamları yeni yeni keşfettiklerini, bunların da hay, alîm, kâdir, mürîd, semî', basîr, mütekellim ve hâlık bir varlığa delalet ettiklerini göstermek suretiyle, sıfatların daha çok aklı yollarla bilineceğini kabul etmiştir. Bunun yanında o, ilahî sıfatların Kur'ân ve Hz. Peygamberin hadisleriyle de elde edilebileceğini belirtmeyi ihmal etmez. Müellif, Matürîdî geleneğini takip ederek sübûti sıfatları "irâde" ile birlikte sekiz olarak kabul etmiştir⁽²²⁾.

Kelâmcıların İsbât-ı sâni konusundaki delillerinin yirmiyeye yakın olduğunu kaydeden müellif, bunları daha çok Fahreddin er-Razi'nin anlayışı doğrultusunda ele almıştır⁽²³⁾. Bu konuda filozofların da on civarında delil ortaya koyduklarını nakleden İshak Efendi'ye göre bütün her iki gurubun ileri sürdüğü bu deliller eş değer de isbat yollarıdır. Kelâmcıların İsbât-ı sâni konusunda ma'lul ile illete istidlal; filozofların ise, illetten malule intikal ettiklerini kaydeder. Zira hukemâ Allah'ın varlığını vücub ve imkan cihetinde nazar ile Allah'ın zâtına, sonra vücub ve imkanın gerekliliğine nazar ile sıfatına, sıfatından fiillerin meydana gelişinin keyfiyetine intikal ettiler. Müellife göre İbn Sina da (ö. 428/1037) *el-İşârât* adlı eserinde bu metod üzerine hareket etmiştir⁽²⁴⁾.

(20) a.e., s. 161.

(21) a.e., s. 157-158.

(22) *Cevab Veremedi*, s. 322.

(23) *Şemsü'l-hakikat*, s. 70-76.

(24) *Şemsü'l-hakikat*, s. 71.

Nübüvvet. Diğer bir çok kelâmî konularda olduğu gibi, bu hususta da filozofların, bi'set-i enbiyâyı zaruri gördüklerini belirten İshak Efendi'ye göre, insanın yalnız başına bütün ihtiyaçlarını karşılaması mümkün değildir. İnsan yaratılış gereği medeni olması nedeniyle ihtiyaçlarını gidermede yardımlaşma düşüncesi doğmuş ve neticede iş bölümü ortaya çıkmıştır. Sosyal hayattaki iş bölümünde zülüm ve haksızlık olmaması için, bir kanuna ihtiyaç duyulmuştur. Böyle etkili bir kanun ise ancak Allah adına olmalıdır. Bu kanun sahibi olan Allah zâtı itibarıyla nihayet mukaddes ve yüce olması nedeniyle, bir aracıya ihtiyaç duyulmuştur. O vasıta, biri Allah'a, diğeri de halka dönük olmak üzere iki yönlü olmalıdır. Böyle birisi ise ancak peygamber olabilir. Bunların insanlara tesirini ortaya koyacak diğer insanlardan farklı, mu'cize göstermek gibi bazı üstün nitelikleri olmalıdır⁽²⁵⁾.

Felsefenin peygamberler tarafından insanlara tâlim edildiğini belirten İshak Efendi, filozofların Hürmüz, Ehl-i Kitabın'da İdris diye adlandırdıkları şahıs, felsefenin temel konularını insanlara öğretmişlerdir. Daha sonra gelen peygamberler de remiz yoluyla ümmetlerine felsefenin teferruat kısmını anlatmışlardır. Felsefi ilimler daha sonraları da tecrübe yoluyla gelişmiştir⁽²⁶⁾.

Nübüvvetin imkanı konusunda ileri sürülecek en büyük delilin Hz. Muhammed'in (sav) risaleti olduğunu belirten müellife göre, nübüvvetin vukuuna delalet eden bir şeyin imkanına da delalet edeceğini belirtir.

Peygamberlerin genel anlamda ortak nitelikleri bulunduğunu belirten İshak Efendi bunlar şöyle sıralar:

-Söylediklerinde ittifak ve tutarlılık olması.

-Hakka davette ömür boyu sebat göstermeleri.

-Yapmış oldukları tebliğatin karşılığında bir menfaat beklememeleri. Zevk ve lezzetlerden mahrum kalıp acı ve işkence görmelerine rağmen insanlar istiğnaya devam etmeleri⁽²⁷⁾.

Bazı kimselerin aklın yerinde kullanılmasıyla nübüvveti ihtiyaç kalmayacağını iddia ettiklerini bildiren İshak Efendi, Amerika kıtası ve Batı Afrika'da eskiden yaşayan insanların, vahşi bir hayat sürmelerinin bu iddiayı çürüteceğini ileri sürer⁽²⁸⁾.

Peygamberlerin çoğunluğunun Asya kıtasından çıktığını, bu nedenle bu kıtada yaşayan insanlar buldukları dönemlerde Avrupalılardan daha medeni olduklarını, bunun da Allah'ın elçileri sayesinde olduğunu bildirerek, daha sonra Avrupalıların, peygamberlerin Asyalılara tâlim ettiği bilgileri kendi kıtalarına taşıdıklarını zikreder⁽²⁹⁾.

(25) *Es'ile-i hikemiyye*, s. 14.

(26) *a.e.*, s. 4-5.

(27) *a.e.*, s. 50.

(28) *a.e.*, s. 24.

(29) *a.e.*, s. 10.

Mu'cizenin peygamberleri diğer insanlardan ayıran en önemli özellik olduğunu belirten İshak Efendi filozofların, nübüvvete nefsi bir tekamül sonucu ulaşıldığı gibi, mu'cize için de riyazet gibi bedeni arındırıp kudsi alem ile irtibat kurdurucu bir tekamüle ulaştıktan sonra, semavi melekler ile bağlantı kurmak sonucu gayptan haber vermek; dağı konuşturmak gibi, başkalarının ulaşamadığı niteliklere sahip olmak üzere üç şartı ileri sürdüklerini kaydeder⁽³⁰⁾.

Mu'cizenin de kendi içerisinde bazı şartları olduğunu kabul eden müellif bunları şöyle sıralamıştır:

- I. Mu'cize Allah'ın fiili olmalıdır.
- II. Olağanüstü olmalı.
- III. Mu'cizeye muaraza mümkün olmamalı.
- IV. Peygamberlik iddia eden zâtın elinden zuhur etmeli.
- V. Davasına uygun olmalı.
- VI. Mu'cize, sahibini yalanlamamalı.
- VII. Nübüvvet iddiasından önce değil, aynı zamanda vuku bulmalıdır⁽³¹⁾.

Son maddeye göre, bir kimsenin iddiayı nübüvvet öncesi elinde zuhur eden harikulade haller, mu'cize değil keramettir⁽³²⁾. Mu'cizenin mümkün olduğunu belirten İshak Efendi'ye göre bunun küçük bir örneğini normal insanların yarın olacak bir işi olduğu gibi rüyasında gördüğünü kaydederek avam kısmının yaptığı bu işin daha ileri bir boyutunun salih insanlarda keramet şeklinde zuhur ettiğini belirtir. Bu konuda Muhyiddin İbn Arabi'yi örnek veren İshak Efendi, onun *Şecere-i Nu'maniyye* adlı eserinde Osmanlı padişahlarını sırasıyla yazdığını belirtir.

Mu'cizenin, Kur'an'da belirtilen kıyametin ne zaman kopacağı, yağmurun ne zaman yağacağı, ana rahmindeki ceninin erkek ya da dişi olacağı, bir kimsenin yarın ne kazanacağı, nerede öleceği şeklindeki ifade edilen **muğayyebât-ı hamse'nin**⁽³³⁾ bilgisini de kapsadığını, hatta bunların salih insanlar tarafından da keşf yoluyla bilinebileceğini belirten müellif⁽³⁴⁾, muğayyebât-ı hamse'nin veliler tarafından bilineceği şeklindeki bu görüşü ile, Ehli sünnet âlimlerinin bir çoğundan farklı düşünmektedir⁽³⁵⁾.

Peygamberlerin ortaya koymuş oldukları bazı mu'cizelerin günümüz teknolojik gelişmeler sonucu bulunmasından ötürü onların mu'cize olarak değerlendirilmemesi gerektiği görüşüne karşı İshak Efendi, peygamberlerin

(30) a.e., s. 21.

(31) a.e., s. 20.

(32) a.e., s. 20.

(33) Lokman 31/34.

(34) a.e., s. 37.

(35) bk. İlyas Çelebi, *İslâm İnancında Gayp Problemi*, s. 71-78.

söz konusu buluşları için daha önce o konuda bilgi birikimi olmadığı, dolayısıyla ani bir hareketle bu olağanüstü işi ortaya koyduklarını kaydederek, buluş yapanların yıllarını verdikleri, kendilerinden önceki insanların tecrübelerinden de yararlandıkları göz önüne alınırsa, peygamberde zuhur eden mu'cizenin Allah'ın fiili olduğu ortaya çıkacağını belirtir.

İnsanların cehaletinden ötürü peygamberlerin mu'cizelerini kabul ettiklerini, günümüzde bir çok bilimsel gelişmenin daha önceleri mu'cize olarak nitelendirildiği iddiasını ileri sürenlere karşı, insanların pek azının mu'cizeler sonucu peygambere tabi olduklarını, çoğunun onları inkar ettiğini kaydeder. Bunun yanında peygamberlerin yaşadıkları dönemin yaygın olan değerleri etrafında mu'cize gösterdiklerini, Hz. Musa'nın döneminde sihir; Hz. İsa'nın devrinde ise tıbbın revaçta olmasıyla mu'cizelerin çoğunluğunun bu alanda zuhur ettiğini, buna rağmen kendilerine halkın değil de, sihir ve tıp alanında uzmanlaşmış kimselerin inandığını bildirir⁽³⁶⁾.

İshak Efendi'ye göre peygamberlerin semavat ile ilgili açıklamalarının bilimsel verilerle çakışıyor gibi görünmesi onların peygamberliklerine zarar vermediği gibi bilimle çakışıyor manası da çıkmamalı. Şöyle ki, öncelikle o türlü bilimsel gelişmelere itimad edip inanmak dîni bir husus olmamaktadır. Zira alemin yapısı ve gök cisimlerinin terkibi nasıl olursa olsun, onların hâdis olduğu inkar edilemez. Bu nedenle hükemâ-yı müteahhirin gibi dünyanın güneş etrafında hareket ettiği kabul edilse bile bu anlayış, yer kürenin Allah'ın sanatı olduğuna ve O'nun yüce kudretinin eseri olmasına noksanlık vermez. Bundan ötürü peygamberler alemin yararlarından, gökte sakin olan meleklerin Allah'a olan itaat ve ibadetlerinden bahsedip, insanların dünya ve ahiret mutluluğunu temin etmelerine gayret göstermişlerdir⁽³⁷⁾.

Peygamberlerin semanın katları olduğunu ve orada bir çok mahlukatın bulunduğunu ileri sürmelerine itiraz edilmesi üzerine İshak Efendi, semavatın feleklerinin şeffaf olduğunu ileri sürer. Mesela camı bulunan ve bulunmayan iki pencere, uzaktan aynı görünür. Hangisinin camı olduğu, hangisinin olmadığı farkedilemez. Bunun gibi semavatın uzaklığı dikkate alındığında içerisinde bulunan şeffaf cisimlerin teleskopla görünemeyeceği açıktır. Buna göre feleklerin varlıkları ya da yokluklarının isbatı gözlemevleriyle yapılamaz. Ancak Allah ve rasülünün bildirmesiyle kabul edilebilir⁽³⁸⁾. Müellifin bu görüşü günümüz bilimsel verileriyle çakışmaktadır.

Kütüb-ü mukaddese'de yer alan, peygamberlerin şahıslarına izafe edilen ve noksanlık ifade eden olaylara karşı, o kitapların tahrif olduğunu ileri sürerek bu konudaki görüşlerini netleştirir. Bunun yanında o, günahların

(36) *Es'ile-i hikemiyye*, s. 83-84.

(37) *a.e.*, s. 106-107.

(38) *a.e.*, s. 108-109.

peygamberlerin risaletlerine zarar vermekle birlikte onların şefaathine bir etkisi olmayacağını belirtir. Zira şefaath için ismet şart değildir⁽³⁹⁾.

Hız. Muhammed'in (sav) peygamberliğinin kendisinde zuhur eden ve ekserisinin mütevatir olarak an'ane ile rivayet edilen mu'cizelerle sabit olduğunu belirten müellif, aynı zamanda onun okuma ve yazma bilmediği halde bütün dünyaya hakimiyetini tesis eden bir din ile ortaya çıkması, peygamberliğini kanıtlamaktadır⁽⁴⁰⁾. Ayrıca eğer o peygamber olmasa idi, onun yakınında bulunan ve kendisini sürekli gözlem altına alan sahabeler bunu farkedecekti ve ondan yüz çevireceklerdi.

Tabiat hadiselerini zorunlu olmadığını kabul eden müellif, bunu delillendirmek amacıyla Rifâî tarikatı dergâhlarındaki şiş batırma olayını örnek göstererek, bunları görüp de bu türlü olayları yine maddi sebeplerle açıklamanın nasipsizlik olduğunu ileri sürer. Bu tarikata mensup olan insanların Ahmed Rifâî'ye teveccüh ederek, onun ruhundan istidat etmek suretiyle feyiz ve aldıkları, aynı zamanda sürekli söyledikleri esmâ-i hüsnâ'nın bereketiyle de Allah'ın izniyle bu türlü harikalıklara mazhar oluyorlar. Bu ise onların hal ehlinden olmasının bir göstergesidir.

Bu bağlamda kerametın tanımını yapan İshak Efendi'ye göre keramet, ahval, fiil ve amellerini şeriata muvafık ve sünnete uygun olarak yapan bir kimsede vuku bulan harikuladeliikler olup, buna aykırı hareket eden kimselerde zuhur eden olağanüstüliklere sihir ya da istidrâc denir⁽⁴¹⁾. Müellifin bu görüşü ile bir üst paragraftaki anlayışı arasında bir tutarlılık bulunmamaktadır. Zira salahiyet konusunda yegane ölçünün tesbiti çok zordur. Yine günümüzde şov haline dönüştürülen Rifâî dergâhlarındaki aynı hadiselerin değerlendirilmesi, tarikatın ilk dönemindeki samimiyet ve ihlası koruduğu konusunda barız ciddi manada kuşku ortaya çıkarmaktadır. Genel anlamda dinî salahiyeti bu türlü harikuladeliiklerle açıklamak çoğu zaman gerçeği yansıtmayabilir. Konunun dini bağlamda ele alınmasından daha çok, ruhsal terbiye ile izah edilmesi daha isabetli görünmektedir. Zira Rifâî tarikatı mensuplarında zuhur eden harikalıklar, Tibet Rahipleri ya da Hint Fakirleri arasında da meydana gelmektedir.

Kur'ân. Kur'ân'ın Allah tarafında hız. Peygambere indirildiğini ve bunun sahabeler tarafından yazıldığını belirten İshak Efendi, Kur'ân da ihtilaf ve çelişki bulunmamasının anlamının, nihayet derecede fesahatte olması demek olduğunu, bunun da Kur'ân'ın bir kısmının fasih, diğer kısmının da rekik olmadığı manasında olduğunu kaydeder. Buna göre Kur'ân ayetleri ihtilafa delalet etmektedir, ancak bu genel anlamda ihtilaf demek olmadığını, anlayış farklılığından kaynaklanan ihtilafın bazı yönlerine ait olduğunu

(39) Şemsü'l-hakikat, s. 213.

(40) a.e., s. 226-230; .Es'ile-i hikemiyye, s. 83-84.i

(41) a.e., s. 154.

şeklinde anlaşılmasının gerektiğini, bunun sonucunda da fesahatta ihtilaf bulunmadığını belirtir. Bunun yanında Kur'ân'ın yedi harf üzerine nazil olması, Arap kabilelerinin konuştuğu lehçeler ile Kur'ân'ın okunması demek olduğu manasındadır ki bunun ihtilafı herhangi bir bağlantısı olmamalıdır⁽⁴²⁾.

Kur'ân'ın mu'cize oluşunu harf, kelime ve surelerin, kısas ve hikayelerin terkihi; ayetleri oluşturan kelimelerin dizilişi; ifadelerin özlü bir şekilde olmasıyla birlikte manalarının açık olması; önemli olayları ima yoluyla ihtisar etmesi; terkip ve üslubundaki eşsizliği ile ortaya çıkan belağatı olmak üzere beş gurupta ele alan İshak Efendi'ye göre, bu şartlar dahilinde Kur'ân'a muaraza olsa idi, düşmanlar tarafından herkese yayılırdı.

Bunun yanında Hz. Muhammed Arapların en fasihi bile olsa, yine Kur'ân'ı bizzât kendisinin yazması mümkün değildir. Zira bunun i'caz derecesine çıkmayacağını, çünkü o yörede bulunan ve fesahatla uğraşan kimselerin bunu hemen farkedebileceklerini belirterek, belağatla uğraşan şâir ve edebiyatçıların büyük çoğunluğunun müslüman olmasının bu gerçeğe parmak bastığını bildirir⁽⁴³⁾.

Kur'ân ayetlerinin tevatürle sabit olduğunu, ayrıca bazı sahabelerin Kur'ân'ın korunması yolunda ezberlerinde azami dikkat gösterdiklerini belirten İshak Efendi, İbn Mesud, Übey b. Ka'b ve Zeyd b. Sâbit gibi sahabelerin kendilerine birer Kur'ân nüshası yazdıklarını bunları da Allah rasûlüne arz ettiklerini kaydederek, bu nüshaların birbirleriyle çelişen bir tarafları bulunmadığını, bu nedenle de Kur'ân'ın tertibi sırasında sahabeler arasında ciddi anlamda bir sorun yaşanmadığını bildirir.

Abdullah b. Mesud'un Muavvizeteyn hakkında, bunların ayet olmadıklarını ileri sürmesinin sabit olmadığını, böyle bir itiraz olsa bile, âhâd haber olarak değerlendirileceğini, âhâdın da tevatüre mukabil gelemeyeceğini bildiren müellif, İbn Mes'ud'un bu itirazının bunların dua olduğu yönündeki anlayışından kaynaklandığını ileri sürer⁽⁴⁴⁾.

Ahret. Filozofların haşrin hakikatını isbat edip, keyfiyetinde ayrılığa düştüklerini bildiren müellife göre, onlar dirilişin sadece ruh ile olacağını ileri sürmüşlerdir. Bununla birlikte Ehl-i sünnet'in çoğunluğu ile, İmamiyye ve Kerramiyye, haşrin ruh ile beden müsterek dirilişi olacağını kabul etmişlerdir⁽⁴⁵⁾.

Bedenin mümkün varlık mertebesinde iken, varlık alemine getirildiği, dolayısıyla yoktan var edilen bir nesnenin yeniden hayata döndürülmesinin bir zorluk olmayacağını belirten müellif, bir şeyi yoktan icat etmenin

(42) a.e., s. 70.

(43) a.e., s. 59-60.

(44) a.e., s. 66.

(45) a.e., s. 120.

zor olduğunu, ancak bu var edilen bir nesnenin dağılıp parçalanmasından sonra tekrar bir araya getirilmesinin daha kolay olduğunu kaydeder. Buna göre mahlukatı yoktan var eden Allah taala varlıkları ahirette yeniden diriltecektir. Zira kudretine bir sınır tayin edilemeyen Allah için, bir sivrisinek ile yıldızları yaratmak arasında her hangi bir zorluk yoktur⁽⁴⁶⁾.

Filozofların çoğunluğu ile imam Gazzalî (ö. 505/1111), Ebü'l-Kasım Rağıb el-İsfehânî (ö. 502/1108), Fahreddin er-Razi (ö. 606/1209) ve sufiyyenin çoğunluğuna göre **insanın hakikatı** cismani olmayıp, bedende tasarruf yapan bir mücerred cevherdir ki ona **nefs-i nâtika**, **akıl** ve **ulvî ruh** isimleri verilmektedir. Kendisinin de bu görüşte olduğuna belirten İshak Efendiye göre, nefsi nâtikanın bedeni terketmesinden sonra yeniden yuvasına dönmesi, aklın uzak göreceği bir husus değildir. Aklın kabulde zorlanması gereken, nefsi nâtikanın ilk defa beden ile nasıl bağlantı kurduğudur.

Bedenin fani ruhun baki olduğu Kur'ân'da belirtildiğini⁽⁴⁷⁾ bildiren İshak Efendi'ye göre, Allah taala ölümden sonra bedeninin asıl parçaları (eczâ-yı asliye) için bir beden yaratıp, baki olan nefsi mücerredeyi o bedene iade eder. Nefis ile eczâ-yı asliye zâtı itibarıyla (bi-aynih) baki olduğundan, yaratılan bedeninin dünyadaki şahıstan başkası olması bir problem oluşturmaz. Zira insanın hayatında geçirdiği çocukluk, gençlik ve ihtiyarlık gibi evrelerde şekil değişikliğine uğraması göz önüne alındığında, dirilişte önemli olan nefis ile eczâ-yı asliye olduğu ortaya çıkmaktadır⁽⁴⁸⁾.

Ahiret inancının dünya hayatı açısından insana olumlu etki yaptığını, onun dünyada elde edemediği hususlarda ümit telkin ettiğini, maruz kaldığı bela ve musibetler karşısında direnme gücünün arttığını böylece bu inanç sahibine yaşama sevinci telkin ettiğini belirten müellif, küfrün buna mani olduğunu, sahibini ümitsizlik içerisinde bir hayata sevkettiğini belirtir⁽⁴⁹⁾.

Cehennemde bedeninin ateş ve soğuk arasında yaşamasının hayatın devamına engel olmayacağını belirten İshak Efendi, cehennemde insan bedeni o ortama intibak edeceğini kaydeder. Zira bedene ârız olan musibetler, hakikatı-ı insânîyeye (ruh) zarar vermez. Bu manadan olarak cehennemde insan bedeninin çok büyük olacağı bunun da zülüm olduğu şeklindeki itirazlara mukabil, insanın hakikatının ruh ile eczâ-yı asliye olduğunu, bedeninin bir eczâ-yı zâideden olması itibarıyla zülüm vuku bulmayacağını ileri sürer⁽⁵⁰⁾.

(46) a.e., s. 120-121.

(47) bk. el-Fecr 89/1; Âl-i İmrân 3/169.

(48) *Es'ile-i hikemiyye*, s. 125-126.

(49) a.e., s. 142-144.

(50) a.e., s. 124.

Kabir hayatı. İshak Efendi'ye göre insanın temel niteliklerini taşıyan parçalar olarak bilinen eczâ-yı asliye ile ya da insanı tamamen ihya etmek suretiyle gerçekleşecek olan kabir hayatı, insan için bir melekut alemi olup, içinde bulunduğumuz mülk aleminin ölçüleriyle müşahede edilemez. Nitekim peygamberler melekleri gördükleri halde, yanında bulunan kimse-ler bunu müşahede edemiyorlardı. Kabirlerde akrep ve yılanların bulunması ve elem vermelerini de bu şekilde değerlendirmek gerekir.

Mezarda akrep ve yılanlarla azap edilmesi, ruhun azap görmesinden kinayedir. Zira yılanın bizzât kendisi azap olmayıp, onun zehiri elem vermektir. Burada yılanın zâtında değil zehirinden ve ondan hasıl olan elemden korkulmaktadır. Kabir azabında ise Allah o zehir elemi o kimsenin ruhunda yaratır ve onunla azap eder. Uyuyan bir kimse azap verici kâbuslar gördüğü ve bundan azap çektiği halde, görünüşte sakin olup, rüyadaki elemden ötürü kıvranmaz. Kabir azabını da bu şekilde değerlendirmek gerekir. Nitekim mezarda ölünün kalkıp oturması ya da hareket etmesi gerekli değildir⁽⁵¹⁾.

Teklif. Allah'ın insanları dinî işlerle mükellef kılmasının kendi zâtına ait bir menfaat söz konusu olmadığını belirten İshak Efendi, bir doktorun hastasına ilaç tavsiye etmesinde kendisine yönelik ne gibi menfaat olabileceğini sorar. Bunun gibi bir insan Allah'ın mükellef kıldığı hususları kabul ettiği ölçüde mutlu, kabul etmediği kadarıyla da kendisine zarara vermiş olur. Allah'ın kullarının kendisine karşı gelmelerinde ötürü müteessir olması ise, mecâzî anlamda olup, dilerse o kimseyi cezalandırır, dilerse bağışlar⁽⁵²⁾.

Allah'ın kullarına sunmuş olduğu tekliflerin akla uygun olup olmaması ile ilgili bir soruya muhatap olan müellif, "bu türlü teklifler öncelikle kulun kendi rabbini kabul ve iman etmesi; namaz gibi sorumlulukları yerine getirmesi, yaratıcısını diliyle ikrar, fiilleriyle tasdik etmesi; bunların sonucunda da o kimsenin cennet ve cehenneme inanmış olması gibi, kişide oluşan duygu ve düşüncelerin yanında, bu ilâhî tekliflerin insanın dünya hayatına yönelik maddi ve manevi faydaları olduğu da muhakkaktır ki Muhyiddin İbn Arabî *el-Fütuhâtü'l-Mekkiye* adlı eserinde bu konuya geniş yer ayırmıştır" diyerek dinî yükümlülüğün dünya hayatına bakan yararlarını dikkatle sunmaktadır⁽⁵³⁾. Her bir teklifin mutlaka insanların dünya hayatına bakan bir faydası olduğunu ancak bunların bir çoğunun sadece salih insanlar tarafından bilineceğini, herkesin bu hikmetleri idrak edemeyeceğini bildiren müellife göre, bir padişah bazı harp işlerini sadece komutanlara bildirir ve bir çok asker de hikmetini anlamadan işe koyulur. Bunun yanında

(51) a.e., s. 133-134.

(52) a.e., 25-26.

(53) a.e., s. 27.

dinî sorumlulukların bilinmesinin ibadetteki ihlası kaçırıp, söz konusu menfaatler gözetilerek emirler yerine getirileceğini ileri sürerek bazen dinî sorumluluklardaki hikmeti bilmemenin daha iyi olacağını kaydeder⁽⁵⁴⁾.

Teklif konusu ile alakalı olarak hüsün ve kubuhun akıl ile tesbit edilemeyeceğini ileri süren müellif, aklın kendi başına özellikle ahiret ahvalini kavrayamayacağını belirtir. Yine ona göre dünya işleriyle ilgili husularda akıl her zaman ortak bir karar üzerinde birleşmez, birisinin beğendiğini diğeri beğenmez, yine bir topluluğun kabul ettiğini bir başka topluluk reddeder. Aklın her zaman sâlim düşünemeyeceğini belirten İshak Efendi, aklı yönlendiren hususların başında, alışkanlıklar ve ön kabüllerin önemli bir etken olduğunu belirtir.

Bunun yanında Allah'ın varlığı, ilim ve kudret sıfatı gibi konuları aklın kendi başına idrak edebileceğini kaydeden müellif, bir çok dinî hususu aklın kavramasının mümkün olmadığını belirtir. Ona göre insanlar birçok düşünce ve davranışın uzun tecrübeler sonucu iyi ve doğru olduğunu anlaşıldığını, bunun yanında Amerika ve Batı Afrika'da eskide yaşayan insanların akılları olduğu halde insanî olmayan tutumlara girmiş olduklarını ileri sürerek, bunun aklın tek başına hakikatları idraktan aciz olduğunu gösterdiğini kaydeder⁽⁵⁵⁾.

Kader ve tevekkül inancının müslümanların geri kalmasında etkisi olduğuna dair ileri sürülen iddia karşısında müellif, Avrupa'nın dışında bütün insanların ve ülkelerin yanında, Osmanlı beldelerinde yaşayan diğer din mensuplarının da geri kaldıkları göz önüne alınırsa, başarısızlığın sadece müslümanın inancından kaynaklanmadığını belirtir.

Değerlendirme. İshak Efendi, Usulü'd-din çerçevesinde ele aldığı ve genelde soru-cevap şeklinde işlenmiş olduğu konularda, başta ayet ve hadisler olmak üzere felsefe, kelâm ve tasavvufu referans olarak almış ve son üç ekolün görüşlerini herhangi bir olumsuz tenkit yapmadan işlemiştir.

Müellifin nakil ve yorumlarından kelâm ilminin yanında felsefe ve tasavvufa da vakıf olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim kendisi bu hususu eserlerinin çeşitli yerlerinde belirtmiştir. Felsefe, kelâm ve tasavvuf arasında uzlaşmacı bir anlayışa sahip olan İshak Efendi, inançla alakalı konularda özellikle kelâm ilminin zorunluluğunu vurgulamıştır. Felsefede İbn Sina; kelâmında daha çok Gazzali ve Fahreddin er-Razi; tasavvufta ise Muhyiddin İbn Arabî'nin tesiri altında kalmıştır.

İtikadi mezheplerle ilgili olarak genelde müsamahalı bir anlayışa sahip olan İshak Efendi, bu tutumunu Bektâşilik hakkında farklı sergilemiş ve onlara karşı sert bir tavır takınmıştır. Zira ona göre Hacı Bektâş-ı Veli (ö.

(54) a.e., s. 30.

(55) a.e., s. 33.

835/1429), maneviyat büyüklerinden olmakla birlikte, sonradan oluşan Bektâşilik ile onun arasında herhangi bir alaka yoktur.

Konular işlenirken nasların yanında akli izahlara yer vermiş olan müellif, yaşadığı dönemde gelişen bilimsel verileri de kullanmış, bunların bir kısmında isabetli görünürken bazılarında yanlış sonuçlara varılmıştır. Bu daha çok gelişmekte olan bilimin tam bir neticeye varılmamasından kaynaklanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- İshak Efendi, Dıyaü'l-kulub (Cevab Veremedi), İhlas Yay. İstanbul 1988.
 İshak Efendi, Es'ile-i hikemiyye, İstanbul 1301.
 İshak Efendi, Kâşifü'l-esrar Dâfîü'l-ebrâr, İstanbul ts.
 İshak Efendi, Şemsü'l-hakikat, İstanbul 1861.
 Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, İstanbul 1887, I-III.
 Ebu'l-Ûlâ Mardin, Huzur Dersleri, İstanbul 1966, I-III.
 İlyas Çelebi, İslâm İnancında Gayp Problemi, İstanbul 1996.
 İshak Sunguroğlu, Harput Yollarında, İstanbul 1959, I-IV.
 Muammer Türksavul, Batıdan Doğuya Doğru, İstanbul 1981